

ΚΡΗΤΙΚΑ ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

10*

Ο ΜΑΡΚΙΑΝΟΣ ΚΩΔΙΞ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΛΟΝΤΖΑ
ΚΑΙ ΟΙ ΠΕΡΙ ΚΡΗΤΗΣ ΧΡΗΣΜΟΙ

Ὁ Σπυρίδων Λάμπρος ἠσχολήθη ἐπανειλημμένως εἰς διάφορα δημοσιεύματά του μὲ τὸν εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας ὑπὸ τὰ στοιχεῖα cod. Marcianus Venetus 22, Class. VII² εὑρισκόμενον κώδικα τοῦ Κρητὸς Γεωργίου Κλόντζα, εἰς εἰδικὴν δὲ μονογραφίαν του περιέγραψε συνοπτικῶς τὰ εἰς αὐτὸν ἐμπεριεχόμενα κείμενα ὡς καὶ τὰς μικρογραφίας¹.

Πρόκειται περὶ ἰδιορρύθμου πρωτοτύπου χρονικοῦ, ἀναφερομένου εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου καὶ εἰδικώτερον τῆς Κρήτης, ἀποτελεῖται δὲ ἀπὸ χρονογραφικὰ σημειώματα, χρησμοὺς καὶ διαφόρους μικρογραφίας, ἄλλοτε μὲν συνδεομένας πρὸς τὰ σημειώματα ἢ τοὺς χρησμοὺς καὶ ἄλλοτε ὅλως ἀνεξαρτήτους. Ὁ κώδιξ ἐπιγράφεται: «*Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Μεθοδίου ἐπισκόπου Πατάρων λόγως ἠκριβωμένος περὶ τὰς βασιλείας τῶν ἐθνῶν*», ἐγράφη δὲ τὸ 1590, ἄγνωστον ἂν εἰς Κρήτην ἢ Ἰταλίαν².

Μελετήσας εἰς φωτογραφίας τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν Κρήτην τμήματα τοῦ κώδικος αὐτοῦ διεπίστωσα ὅτι ἡ περιγραφή τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου, καθ' ὅσον ἀφορᾷ τουλάχιστον εἰς τὸ πρὸς τὴν Κρήτην συνδεόμενον τμῆμα τοῦ κώδικος, εἶναι πολὺ ἀτελής. Λόγω τῆς σημασίας τὴν ὁποίαν ἐνδεχομένως ἔχουσιν διὰ τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης τὰ εἰς τὸ τμῆμα αὐτὸ κείμενα καὶ μικρογραφίαι, ἐνόμισα ὅτι δὲν θὰ ἦτο ἄσκοπον νὰ παρασχεθοῦν αἱ κάτωθι συμπληρωματικαὶ πληροφορίες:

1. Σελὶς κώδικος 59 recto (τὴν ὁποίαν ὁ Λάμπρος περιγράφει ἀπλῶς: «*Ἐτερον τοῦ Δανιὴλ τοῦ προφήτου περὶ τῆς νήσου Κρήτης*»): Ἡ σελὶς αὕτη χωρίζεται εἰς δύο τμήματα· τὸ ἄνω ἥμισυ αὐτῆς κατα-

*) Βλ. «Κρητικά Χρονικά» Δ', σ. 233 κ. ἐξ.

¹) Λάμπρου Σπ., Ὁ Μαρκιανὸς κώδιξ τοῦ κρητὸς Γεωργίου Κλόντζα. «Νέος Ἑλληνομνήμων» 12, 1915, 41-52, ὅπου καὶ ἡ ἄλλη βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ Καλιτσουνάκη Ι., Ὁ Γεώργιος Κλόντζας καὶ ἡ συγγραφή τοῦ Παύλου Ἰοβίου. Αὐτόθι 374-375.

²) Πρβλ. εἰς σ. 136 recto τοῦ κώδικος: «*ἕως τὴν σήμερον ὁποῦ γράφω ἐγὼ εἰς τοὺς ἀφ' ἧ, μηνὶ Φεβρουαρίῳ δ'*».

λαμβάνεται ὑπὸ σχηματικῆς ἀναπαραστάσεως τῆς νήσου Κρήτης πολιορκουμένης ἀπὸ βορρᾶ καὶ ἀπὸ νότου ὑπὸ στόλου ἐχθρικοῦ, τὸ δὲ ὑπόλοιπον περιλαμβάνει τὸν ἀκόλουθον χρησμόν : « Ἐτερος τοῦ Δανιὴλ τοῦ προφήτου περὶ τῆς νήσου Κρήτης : ἐν ἔτη τρίτῳ τὸν Χάνδακα χαντασεπιτήν, ἐκφοβοῖ ταδέρνει τίς ἔπιτσας λαοῦ τὴν ἐγωφίαν, ἐκ γῆς βοήσει θεέ μου θεέ μου τὴν Κρητανίδαν δέρει κόφου, ἅπας λαὸς μελιλεύει, ἄνδρες δράμετε ἐπὶ ἄρματα ἐκλεκτά, τὶ τῷ ξάναντι τιξω ὠνίξωμεν τοῦ ἄρτου ὄγδοήκοντα ἀργυρίοις πεπεπρακένας, τὸ ω σημαίνει ἀφοῦ τὸ ε τὸ ν τὸ π ἐπλήρωσε, ὡς δὲ ἄκτα ἐν γυμνοῖς ἀρματοφόροι διαλάξουσι, φεῦ φεῦ καὶ πᾶν φόβω τοῦ δὲ λέγω τὸ ἐκ μαντεῖα οὐ πληροῖ ἀπὸ δὲ καὶ ἐγιανοῦ αἰγιαλοῦ τὸ ὄγδοον Κρήτης». - « Ἀλλὰ μὴν καὶ πλῆθος πλοιάρια ἐξελθόντα τὰς κοιλάδας νήσους ἐρίμωσαν καὶ Κρήτην καὶ Σικελίαν παρέλαβον καὶ ψύχος γέγονε πολὺ δριμύτατη καὶ λιμὸς ἰσχυρὸς καὶ ἀέρος ἀχμοὶ καὶ δισκρασίαι καὶ ἀνωμαλῖαι καὶ σεισμοὶ φοβεροί».

2. Σελὶς 84 recto (Ὁ Λάμπρος παραθέτει ἀπλῶς τὴν ἐπιγραφὴν τῆς εἰκόνης : « τὸ κάστρον τῆς νήσου Κρήτης ») : Ἡ σελὶς αὕτη χωρίζεται ἐπίσης εἰς δύο τμήματα : Τὸ ἄνω ἥμισυ περιέχει τοὺς ἀκολούθους δύο περὶ Κρήτης χρησμούς : « Ἐτέρα ὄρασις τοῦ προφήτου Δανιὴλ περὶ τῆς νήσου Κρήτης : Πολλοὶ φόνοι ἐν τῇ νήσῳ Κρήτης. Ἐν αὐτῇ τῇ νήσῳ ἀνδρῶν μεγαστάνων ἀπώλειαν καὶ οἴκοι μεγάλοι ἐξαληφθήσονται· καὶ οὐαὶ σοὶ Κρήτης ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ, ὅτι οἱ κατοικοῦντες ἐν αὐτῇ μετὰ κλαυθμοῦ καὶ ὀδυρμοῦ βοήσουσιν ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ, ὅτι μιανθήσεται ἡ νῆσος αὕτη ὑπὸ τῶν ἀθέων ἐθνῶν. — Οὐαί, οὐαὶ σοὶ Κρήτης πολιορκουμένη, ὅτι αἷματα πολλὰ χυθήσονται ὑπὲρ σοῦ καὶ ὁ λαὸς σου εἰς φυγὴν τραπήσεται καὶ αἱ ἐκκλησίαι σου ἐρημία ἐρημωθήσονται ἕως ἐνιαυτοῦς γ. Τότε γὰρ ἔσται σοὶ χαρὰ καὶ ἀγαλλίασις καὶ εὐφρανθήσονται οἱ μεγαστάνοι σου οἱ ὀρθῶς βιοῦντες καὶ ὁ λαὸς σου ὁ πολυφανής. Εἰς τὴν ἄκραν τοῦ κάμπου ὁ χαλκεὺς βαρεῖ τὸ ἀμόνη καὶ βαρεῖ τοὺς γείτονας. Ὁ Σινάπης καὶ ὁ Τριψίδης εἰς τὴν θύραν στίκουσιν ἡ θεοφανοῦ ἐπολέμαν πίταν, καὶ ἡ καλὴ τὸν ἥφαγεν. Ὅπου ἐφόρην τὸ τόρα δέρμαν ἔβαλεν καὶ ἂν τὸν ἐφτάσει ἐδῶ ὁ χυμῶν, φέρει καὶ τὴν γούναν του καὶ κουροβουκανάτορες φουκτωκολωτριπάτην· σισάλος αὐλασάρχων ἀπομπέβουσιν· πλεῖστα κῶλα μένοντα εἰς ἐν τῷ τόπῳ καὶ πρὸς ἐκείνου τοῦ καιροῦ γενήσονται σημεῖα ἐν τῷ οὐρανῷ, ἡγουν ἐν ἡλίῳ καὶ σελήνῃ καὶ ἀστροῖς». Τὸ ὑπόλοιπον ἥμισυ τῆς σελίδος περιέχει μικρογραφίαν παριστῶσαν τμῆμα τῆς πόλεως τοῦ Χάνδακος, ὅπου στρατιῶται, σαφῶς διακρινόμενοι ἐκ τῶν ἐνδυμασιῶν των ὡς Τοῦρκοι καὶ Βενετοί, μάχονται πρὸς ἀλλήλους, ἄλλοι μὲ ξίφη καὶ ἄλλοι μὲ δόρατα. Ἡ μικρογραφία ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Gerola ».

3. Σελίδες κώδικος 132 verso - 133 recto ('Ο Λάμπρος περιγράφει ἀπλῶς : «Τὸ Κάστρον τῆς νήσου καὶ ἡ Ρόδος»): Δισέλιδος εἰκὼν παριστῶσα τὴν πόλιν τοῦ Χάνδακος, ὄρωμένην ἐκ νότου καὶ ἔξω τῶν τειχῶν μετὰ τοῦ πρὸς ἀνατολὰς προαστίου (Πίν. Θ'). Ἡ πρὸ τῆς πόλεως θάλασσα μέχρι καὶ τῆς νήσου Ντίας καλύπτεται ὑπὸ πολυαρίθμων πλοίων, ἰδιαίτερος δὲ στολίσκος ἀπεικονίζεται ἀνεπτυγμένος πέριξ τῆς Ντίας. Εἰς τὴν ἀριστερὰν ἄνω γωνίαν παρίσταται ὑπὸ τὴν συνήθη μορφήν του ὁ ἄνεμος, εἰς δὲ τὴν ἀντίστοιχον δεξιάν, ἐντὸς ἰδιαιτέρου πλαισίου, ἡ Ρόδος. Ἡ μικρογραφία αὕτη ἔχει τὰς ἀκολουθούς ἐπιγραφάς : εἰς τὴν ἀριστερὰν γωνίαν, ἔξω τοῦ πλαισίου : «ὅταν ἦλθεν ἡ ἀρμάδα τοῦ ρυγὸς μὲ κάτεργα ξ μὲ τὸν τζενεράλ(ην) ντόρια κι' ἐστάθην». Ὑπεράνω τῆς Ντίας, ἔξω μὲν τοῦ πλαισίου : «Ἡ Ντία», ἐντὸς δ' αὐτοῦ : «Εἰς τὴν Ντίαν ἡ ἀρμάδα». Εἰς τὴν δεξιάν γωνίαν, ἐντὸς τοῦ περὶ τὴν Ρόδον πλαισίου : «Ἡ Ρόδος», ἐκτὸς δ' αὐτοῦ : «ὅταν ἐπέρασεν ἡ ἀρμάδα ἀπὸ τὴν Ρόδον κι' ἐσκλούδαράν τη». Εἰς τὴν ἀριστερὰν γωνίαν κάτω : «τὸ κάστρον τῆς Κρήτης» καὶ ὑπ' αὐτήν : «ἐδῶ εἶναι ἡ πολυθαύμαστος Κρήτης· ὁπόταν ἦλθεν ἡ ἀρμάδα τῶν Χριστιανῶν μὲ τὸν μεγαλώτατον θάνατον· καὶ ἀποδῶ ἐφουρνηθήσθη ἀπὸ ἄνδρες καὶ βιστουάριαις καὶ ἀπὸ πᾶσα ἄλλον ὅπου ἦτον χρεία». Τὸ κείμενον συνεχίζεται εἰς τὴν ἀντίστοιχον δεξιάν : «καὶ πένοντας ἡ ἀρμάδα τῶν χριστιανῶν εἰς τὴν Κύπρον, εἰς τὴν στρατά τὸς ἦλθε τὸ μαντάτον πῶς τὴν ἐπήρασιν καὶ οὕτως ἔστρεψαν ὀπίσω οἱ ἀρμάδ(ες)».

4. Σελὶς 133 verso ('Ο Λάμπρος : «Ἡ Ντία Κρήτης»): Ὀλοσέλιδος εἰκὼν παριστῶσα τὸν λιμένα μετὰ τμήματος τῆς πόλεως Χάνδακος καὶ τὴν πρὸ αὐτοῦ θάλασσαν μέχρι καὶ τῆς νήσου Ντίας (Πίν. Ι', 1). Πολυάριθμα πλοῖα ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ λιμένος παλαίουν πρὸς καταγίδα. Ἐπιγραφαί, εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς εἰκόνης : «Ὅταν ἐγύρισεν ἡ ἀρμάδα τοῦ ρυγὸς εἰς τὴ Ντίαν μὲ φουρτούνα μεγάλην», εἰς δὲ τὸ κάτω : «ἐδῶ εἶναι ὁ γιαγερομὸς τῆς ἀρμάδας τῶν Χριστιανῶν διὰν ἔστρεψαν ἀπὸ τὴν Κύπρον καὶ ἦλθασιν εἰς τὴν Κρήτην μὲ μεγαλότατην βροχὴν καὶ φουρτούνα ὅπου ἔριξεν ἡ θάλασσα ὄξω εἰς τὸν ἄμον ἕνα καλὸν μερτικὸν κάτεργα καὶ καράβια». Εἰς τὴν ἀριστερὰν ἄνω γωνίαν, ἔνθα ἡ Ντία, ἡ ἐπιγραφή : «Ἡ Ντία».

Σελὶς 134 recto ('Ο Λάμπρος : «Μαρις Καβάλης καὶ γενεράλες τῆς Κρήτης»). (Πίν. Ι', 2). Ὁ κώδιξ παρέχει τὰ ἀκόλουθα κείμενα : «Ἀκομιὴ λέγει ὁ σοφώτατος Λέων ὁ βασιλεὺς εἰς ἄλλον ἕναν του χρησμὸν πῶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦ ἐπαρμοῦ τῆς Κύπρου, μέλλει νὰ κάψει καὶ ὄλλα τὰ παραθαλάσσια· καθὼς καὶ ἐγινεν εἰς τὸν χρόνον τὸν ἐρχόμενον».

¹⁾ Gerola, Mon. Ven. II, σ. 22, εἰκ. 1.

Εὐθύς ἀμέσως ἀκολουθεῖ τὸ ἐξῆς: «Λέγει λοιπὸν ὁ αὐτὸς βασιλεὺς Λέων, ἀκομὶ ἐρυμωθήσεται ἐκ τῶν Ἰσμαηλιτῶν πᾶσα παράλιος καὶ Σικελία, καὶ Ραβένα, καὶ Σάμος καὶ Σταδία καὶ νῆσοι παραθαλάσσιοι· ἐκ δὲ ὑπῆρου ἐκ τῆς γῆς πάλιν καὶ ὡς ἔχει ἀπὸ τὴν θάλασσαν· θέλει αἰχμαλωτίσειν τὴν Ἐφεσον καὶ Μαλάγωναν καὶ Μέανδρον καὶ Πέργαμον ἕως τοῦ Βυζαντίου νὰ φθάσει κρουσεύοντα καὶ αἰχμαλωτεύοντα πλήθη ἀρίθμητα, ἕως καὶ τὰ παραθαλάσσια τῆς νήσου Κρήτης». Τὸν δὲ χρησμὸν αὐτὸν τὸν ἀκολουθεῖ ἐγκώμιον τοῦ «Μαρι Καβάλη καὶ γενεράλε τῆς Κρήτης», ἡ εἰκὼν τοῦ ὁποίου, καθημένου ἐπὶ θρόνου, κλείει τὴν σελίδα. Τὸ ἐγκώμιον τοῦ Καβάλη, εἶναι τὸ ἀκόλουθον:

Πέρας προφητῶν χρησμὸς ὅσον ἐν τάχει
 Ἄρχῶν ἀπάντων ψῆφος ἔμπλεως ἔφη
 Γένους ἀρίστου σπέρμα προσφιλέστατον
 Οὕτως δὲ πολλὴν προϋξένησεν ἀθλίως
 Σωτηρίας νήσου τε τῆς φιλιτάτης
 Ἰού, Ἰοὺ ἔδωκε πᾶσι τοῖς τότε
 Ὡς ἐξαλεξῆσαι τε τῆ πόλει πρόφρων
 Φυγὰς ἐκεῖσε τῆς ἀπωλείας ὅπως
 Ἐνθ' ὄν ἐξέβη καὶ ἄλλους ἐντρέπων
 Εἰς ἦνπερ εἰσέβη σιόλος τοῦναντίων
 Ζ' Ἰουνίου μηνὸς φθίνοιτος ἡμέρα
 Ἐν Χάνδακος Κρήτη σὺν εὐλαβεῖ τροπῇ
 Τοῦ τόπου ἔφησεν ἄψασθαι ταχὺ

Λαβεῖν φιλεῖ ὄθεν τε τῶν Ἐνητίης
 Γενικὸς ἴτω καὶ φύλαξ Κρήτης ὅλης
 Μαρης Καβάλης νῦν κατοικεῖ ἐνθάδε
 Θραῦσιν τ' ἐπεὶ ἔμελλεν αὐτῶ οὐδόλως
 Ἐλθῶν γὰρ αὐτὸς εἰς πόλιν Ρυθιμνίας
 Ἦκον γὰρ αὐτῶ πάντες ὡς ὑπερόχω
 Αἰτοῦντες αὐτόν, ἀλλ' ὅμως οὕτως πέλει
 Ἄρχῃ φανοίη καὶ πόσα κορκύματα
 Ἐρημον οἴμοι τὴν πόλιν κατηγάδει
 Οἴμοι κατασκάπαντες αὐτὴν τῆ φλογί.
 Ἐν ἧ τελοῦσι σῆμα ἀμνοῦ τοῦ θεοῦ
 Ἐπεὶ δ' ἄρ' ἐπλήρωσεν ἀρχῆς τὸν χρόνον
 Ὁ καὶ ποθήσας μοῖραν ἔτιλη ζωάς.

6. Σελὶς 143 recto (Ὁ Λάμπρος παραθέτει μόνον τὴν ἐπιγραφὴν τῆς εἰς τὴν σελίδα αὐτὴν εἰκόνας: «Ὁ ἐκλαμπρότατος κύριος Ἰάκβος

Φωσκαρήνης»). (Πίν. ΙΑ'). Πρὸ τῆς προσωπογραφίας τοῦ Φωσκαρίνι, ἢ ὁποία καταλαμβάνει τὸ δεύτερον ἥμισυ τῆς σελίδος, ὑπάρχει τὸ ἀκόλουθον κείμενον: «Ὁ τοίνυν ἐξοχώτατος καὶ τῶν συνετῶν πρώτιστος, κύριος Ἰάκωβος Φωσκαρήνης, γενικῶς ὢν καὶ ἀρχὸς τοῦ τῶν Ἐνετῶν στόλου ἀκούσας διὸ τῶν ἀγαρηνῶν στόλος ἐκπλεῖ ἦλθεν εἰς ἀπάντησιν τοῦ στόλου τοῦ ρυγὸς ρὲ Κάρλου εἰς ὃν ἀρχὸς ἦν γενικώτατος ὁ αὐτοῦ ὁμαίμων, τοῦνομα δὸν Τζουάνες, οἵτινες ἐνωθέντες εἰς καὶ τῶ παρελθόντι χρόνῳ τῆς νίκης, ἐξῆλθον· ὁ γοῦν τῶν ἀγαρηνῶν δεσπόζων ἀλούτζανης καταμαθὼν τὴν ὁμόνοιαν καὶ φοβηθεὶς μήπως τὰ αὐτὰ αἰ καὶ πρότερον πάθῃσι πρὸς τοὺς λιμένας τῆς Μοθοκορώνης τὸν στόλον εἰσήγαγε τοῖς ἀρήκτοις τύχεσι ὢν πόλεων τοῦτον διατηρούμενος, οἱ δὲ Χριστιανοὶ περιεκύκλουν τὴν πόλιν κατασκάψαι αὐτὸν ὀρεγόμενοι· μὴ ἔχοντες δὲ τὸ ποθούμενον ἐκπληρῶσαι ἀπήεσαν καὶ τὰ μέρη τῶν κορυφῶν κατελάμβανον, ἴσως καὶ οἱ ἐχθροὶ ἐξέλθῃσι τῆς ἐκεῖθεν φυλακῆς· αὐτοὶ δ' ἐξελθόντες εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἔφθασαν καὶ ἐκεῖσε τελείως διεφυλάχθησαν»,

Διὰ τῆς περιγραφῆς αὐτῆς συμπληροῦνται τὰ ὑπὸ τοῦ Λάμπρου δοθέντα στοιχεῖα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν Κρήτην ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ Κλόντζα· κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ Λάμπρου, ἐλεγχθεῖσαν καὶ ὑπὸ ἐμοῦ, τὰ ὑπόλοιπα περὶ Κρήτης εἶναι: f 134 verso ἑορτὴ τοῦ Corpus Christi εἰς Κρήτην (δημοσιευθεῖσα ὑπὸ Gerola)⁴, 135 recto κείμενον καὶ μικρογραφία τοῦ Ματθαίου Καλλέργη (δημοσιευθέντα ἀμφοτέρω ὑπὸ τοῦ Λάμπρου), 135 verso κείμενον καὶ μικρογραφία διὰ τὸν θάνατον τοῦ ἰδίου Ματθαίου Καλλέργη (ἢ μικρογραφία ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Gerola)⁵, 136 recto, κείμενον καὶ μικρογραφία περὶ τοῦ δουκὸς τῆς Κρήτης «Πασκὰλ Τζηγόνια» (Πίν. ΙΒ', 1), 136 verso μικρογραφία τοῦ Πασκὰλ Τζηγόνιου «γενεράλη τῶν Χανίων» (Πίν. ΙΒ', 2), 137 recto ἀποψις μικροῦ τμήματος τῆς πόλεως Χανίων, ὅθεν ἀπεβίβασθη ὁ Τζηγόνια, 138 recto κείμενον καὶ μικρογραφία περὶ Καλλέργη, καὶ 144 recto, ἢ ὑπὸ Gerola⁶ δημοσιευθεῖσα ὡραία μικρογραφία συνοικίας τῶν Χανίων.

Ὁ κῶδιξ αὐτὸς τοῦ Γεωργίου Κλόντζα παρουσιάζει ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ἐνδιαφέρον, ὅπως π.χ. αἱ πηγαὶ διὰ τὰ χρονογραφικά του σημειώματα καὶ τὰ πρότυπα τῶν μικρογραφιῶν του. Τὸ κεντρικὸν πάντως θέμα τοῦ κώδικος αὐτοῦ εἶναι ἡ σχέσις τῶν κειμένων πρὸς ἄλληλα

⁴) Ὡς ἄνω, σ. 23, εἰκ. 2.

⁵) Ὡς ἄνω, σ. 356, εἰκ. 396.

⁶) Ὡς ἄνω, σ. 102, εἰκ. 63.

καὶ πρὸς τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἐγράφη ὁ κώδιξ. Νομίζω ὅτι ἡ σχέσις αὕτη οὐδόλως εἶναι τυχαία.

Τὸ 1906, νεαρῶτατος ἀκόμη τότε ἱστοριοδίφης ὁ κατόπιν ἐπιφανὴς βυζαντινολόγος κ. Νίκος ᾽Α. Βέης ἐδημοσίευσεν ἐκ κώδικος τοῦ 17. αἰῶνος, προερχομένου ἀρχικῶς ἐκ τῆς μονῆς Βροντησι τῆς Κρήτης, σπουδαίου κωδικογραφικοῦ ἐργαστηρίου κατὰ τὸν 16. καὶ 17. αἰῶνα ἐνδιαφέρουσαν σειρὰν χρησμῶν περὶ Κρήτης, εἰς γλῶσσαν ἀνάμικτον, δημῶδη καὶ ἀρχαίζουσαν. Ἡ ἐκδοσις ἐγένετο «ἐν πισιστάτῳ ἀντιγράφῳ», μεθ' ὅλων τῶν γλωσσικῶν καὶ ὀρθογραφικῶν ἀτασθαλιῶν τοῦ κατὰ τὸν 17 αἰ. γράψαντος τὸν κώδικα¹⁾. Ὁ ἴδιος Ν. ᾽Α. Βέης τριάκοντα ἔτη ἀργότερον, κατόπιν ἐρευνῶν εἰς τοὺς καταλόγους χειρογράφων διαφόρων βιβλιοθηκῶν, ἀνέφερε καὶ ἄλλους κώδικας περιέχοντας χρησμοὺς περὶ Κρήτης²⁾. Ἐπειδὴ ὁ Ν. Βέης δὲν ἠδυνήθη νὰ μελετήσῃ αὐτοὺς τούτους τοὺς χρησμοὺς εἰς τοὺς κώδικας τοὺς ὁποίους ἀναφέρει, νομίζω ὅτι καὶ τὸν ἴδιον θὰ ἐνδιαφέρῃ ἡ πληροφορία ὅτι οἱ μέχρι τοῦδε ἄγνωστοι αὐτοὶ χρησμοὶ δὲν διαφέρουν βασικῶς ἀπὸ τοὺς ὑπ' αὐτοῦ ἐκ τοῦ κώδικος τῆς μονῆς Βροντησι ἐκδοθέντας. Ὁ Κρήτης κωδικογράφος προφανῶς συνεκέντρωσεν ὅλους τοὺς περὶ τῆς νήσου του χρησμοὺς, κατέγραψε δὲ αὐτοὺς ὅπως ἠδυνήθη νὰ τοὺς ἀναγνώσῃ εἰς τὰ πρότυπά του, μετὰ πλείστων κάθε εἴδους λαθῶν. Ἐνδεχομένως μάλιστα δὲν τοὺς ἀντέγραψεν, ἀλλὰ περιορίσθη εἰς ἀπλὴν καταγραφὴν, διότι προφανῶς οὗτοι θὰ ἐκυκλοφόρουν ὡς προφορικαὶ παραδόσεις. Κατὰ τύχην ἀγαθὴν οἱ ἴδιοι αὐτοὶ χρησμοὶ σώζονται, εἰς τοὺς ὑπὸ τοῦ Βέη καταγραφομένους κώδικας, εἰς πολὺ καλυτέραν κατάστασιν, διαλευκαίνουσιν δὲ πολλὰ σημεῖα ἀσαφῆ εἰς τὸν ἀπὸ τὸ Βροντησι προερχόμενον κώδικα. Εἰς τὴν φύσιν πάντως τῶν χρησμῶν εἶναι νὰ ἔχουν

¹⁾ Βέη Ν. Α., Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδικῶν τῆς ἐν Ἀροσνία μονῆς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων. «Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσός. Ἐπετηρίς» 8, 1904, 55-59. Πρβλ. τὸ σημεῖωμα εἰς σελ. 219 recto τοῦ κώδικος: «1618 Ἀυγούστου 12 ἡμέρα Σάββατο διὸ ὄρες νὰ ξημερώσῃ ἐκοιμήθη ὁ γεώργης ὁ κωσταντῆς πελεκάνος καὶ ἀφήκε τὸ κάρτο του πρᾶμα στὸ μοναστηρι τὸ βροντησι», ἐπίσης καὶ ὅσα γράφει εἰς ἐπίμετρον ὁ Βέης, σ. 79-80. Ὁ κώδιξ περιέχει ἐνδιαφέροντα σημειώματα γραφέντα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπιθέσεως τῶν Τούρκων ἐναντίον τῆς Κρήτης καὶ ἐκδοθέντα ὑπὸ τοῦ Βέη. Αἱ ἀναφερόμεναι ἐκκλησίαι: «ἐνταφιάστηκε εἰς τὴν χῶραν εἰς τὴν μπαναγίαν τὴν φανερωμένην» καὶ «εἰς τὸ κασιρὶ εἰς τὴν κεραμανολήτησα» εἶναι αἱ γνωσταὶ καὶ ἀλλαχόθεν ἐκκλησίαι τοῦ Χάνδακος. Πρβλ. Gerola G., Topografia delle chiese della città di Candia «Bessarione» 22, 1918, 245-246.

²⁾ Βέη Ν. Α., Περὶ τοῦ ἱστορημένου χρησμολογίου τῆς κρατικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βερολίνου καὶ τοῦ θρύλου τοῦ μαρμαρωμένου βασιλιᾶ. «Byzant. Neugr. Jahrbücher» 13, 1937, 203-244, λστ'.

λέξεις καὶ ἐκφράσεις ἀσαφεῖς, καθὼς δὲ μετεδίδοντο ἀπὸ στόματος εἰς στόμα, ἀπὸ περιοχῆς εἰς περιοχὴν καὶ ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος εἶναι φυσικὸν ὅτι ὑφίσταντο διαφόρους μεταβολὰς ἐκάστη τῶν ὁποίων ἔχει, διὰ τὸν σημερινὸν ἱστορικόν, ἀξίαν αὐτόνομον. Οὕτω, παρὰ τὰς ἐπὶ βασικῶν σημείων ὁμοιότητάς των, οἱ χρησμοὶ αὐτοὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκδοθῶσιν φιλολογικῶς, σημειουμένων, ὑπὸ βασικόν τι κείμενον, τῶν παραλλαγῶν, διότι ὅλα τὰ κείμενα ἔχουν ἰσότιμον ἀξίαν. Καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν δηλαδὴ τῶν λαϊκῶν αὐτῶν χρησμῶν ἔχομεν τὸ ἴδιον ἐκδοτικὸν πρόβλημα ὅπως καὶ εἰς τὰ δημοτικὰ τραγούδια, ὅπου αἱ παραλλαγαὶ τοῦ ἀρχικοῦ πυρῆνος δὲν ἀποτελοῦν φθορὰν τῆς παραδόσεως ἀλλὰ μετασχηματισμὸν τῆς, ἐξ ἴσου ἀξιόλογον ὅπως καὶ ὁ ἀρχικὸς πυρῆν. Διὰ τοῦτο ἐκδίδω κατωτέρω αὐτούσια τὰ κείμενα, ὡς ἔχουσιν εἰς τοὺς κώδικας τῆς Bodleian Library τῆς Ὁξφόρδης, τῆς Kongelige Bibliotek τῆς Κοπεγχάγης, τῆς μονῆς Ἰβήρων τοῦ Ἀγίου Ὁρους καὶ τοῦ Παλέρμου.

Α'.⁹

Cod. Ox. Baroc. gr. 145, f 33r.

1. *Καὶ ἡ νῆσος Κρήτης τὴν ράχην αὐτῆς ὑποδείκνυσι, τουτέστιν εἰς φυγὴν τραπήσεται καὶ αὕτη ἐκ νοτίου μέρους ἀναφραχθήσεται καὶ τὸ ἔθνος περιπατήσεται καὶ πρὸ τούτου τὰ παράλια αὐτῆς οὐαί.*

Ἄλλος

2. *Καὶ εἴτα εἰσοδεύσει τὸ ἔθνος καὶ οὐαί σοι κώφην καὶ ἀκούφια καὶ καταδρομεῖ κύκλον καὶ ἐπιδρομεῖ μέσον καὶ εἰς τρία μερισθεῖ· τὸ ἐν μέρος διὰ ξίφους καὶ τὸ ἔτερον εἰς αἰχμαλωσίαν καὶ τὸ τρίτον ἐνταῦθα μεινῆ.*

Ἄλλος

3. *Πλὴν δὲ μόλις τὸ τυχόμενον ἐν ὄρεσι καὶ σπηλαίοις καὶ ἐν ταῖς ὄπαῖς αὐτῆς καὶ αἱματοχυσίαι πολλαὶ γενήσονται ἀπὸ τοῦ Χάνδακος*

⁹) C o x H., Catalogi codicum manuseriptorum bibliothecae bodleianae I, 1853, 248. Τὰ ἴδια κείμενα καταγράφονται καὶ εἰς τὴν σελίδα 67 verso τοῦ ἰδίου κώδικος ὡς τμῆμα ἐνιαίου χρησμοῦ περὶ τῆς τύχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν νήσων τῆς Ἑλλάδος. Τὴν δευτέραν αὐτὴν φορὰν καὶ οἱ τρεῖς χρησμοὶ τῆς σελίδος 33 recto καταγράφονται ἐν συνεχείᾳ ὡς εἰς. Διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο κειμένων εἶναι μόνον αἱ ἐξῆς: 2 καταδρομὴν κύκλον καὶ ἐπιδρομὴν μέσον καὶ εἰς τρία μερισθεῖ. 3 μσ>πα. ἔτους Z μψ' ὄν> ἔτους Z ππ πα ὄν. Ὑπὸ τὴν ἐνταῦθα μορφήν των οἱ χρησμοὶ αὐτοὶ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸν εἰς 4, verso τοῦ κώδικος τῆς μονῆς Ἀγίων Θεοδώρων καὶ 59 recto τοῦ Κλόντζα. Τὸ κείμενον ἐκδίδεται ἐδῶ ἀντιγραφὴν ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ κώδικος.

καὶ οὐαὶ ἐπὶ τοὺς μεγασιάνους αὐτῆς καὶ αἱ ἐκκλησίαι αὐτῆς ἀργαὶ ἔσονται ἕως τρία καὶ ἐκ μέσου καιροῦ τὸν δεινὸν ἐπέκεινα ὁ κοιμώμενος ὄφρις ἐγερθήσεται καὶ τὸν Ἰσμαῆλ πατάξει καὶ ἐκδίκησιν πολλὴν ποιήσει τῶν Ῥωμαίων καὶ εἰς μὲν Ἰσμαῆλ ἐκ τῆς Ἐπιταλόφου ἐκβληθήσεται, ἦτοι τοῦ ἔτους Ἑμζ' ὄν ἰν' ἰηη.

B'.¹⁰

Cod. Copenhagensis gr. 2148, 8.

Ἀντὶ τοῦ ἰλιμισθῆναι καὶ προχωρισθῆναι τοὺς ἐχθροὺς ἐν τῷ λιμένι τοῦ Χάνδακος καὶ τὸν ὄλον Χάνδακαν μετὰ τοῦ ἐκτὸς ὄλον ὁμοῦ ἐκφοβήσεται καὶ συστείλη καὶ δῆσας καὶ τύψας τὸν καθόλου λαὸν τοῦ τόπου κατοικουμένων καὶ ταῦτα βλάβει καὶ κατηναλώσει τὸν λαὸν καὶ ἡ γῆ βοήσεται, θεέ μου, θεέ μου, ὅτι ἐγκατέλιπες Κρήτην τὴν Κρητανίαν καὶ δέρονει καὶ τύπτει ὁ Κόφην, ὃ λέγουσιν Κόφια, ὃς ἦν ἐπὶ τὸ νότιον μέρος καὶ τύψει τὰ ὄρη ἃ λέγουσιν Ἀκόφειαν, οἱ δ' ἄνδρες τοῦ Μελίλακος ὁμοῦνται μετ' ἀρμάτων δυνατῶν καὶ ὁ ἔσπερημένος ζύμης ἄριτος πραθήσεται τῷ τότε καιρῷ ἐν ἀργυρία ο'. Φεῦγε δὲ ἐκ τοῦ τοιοῦτου πολέμου καὶ τῆς βλάβης τῆς γενομένης καὶ τὸ τίξαντι τιξάν καὶ τὸ ἔτερον τοῦ ἐτέρου ἄρας καὶ σύστειλον. Τὸ δὲ ε καὶ τὸ ρ καὶ τὸ π πεπλήρωκεν. Μέλλει δὲ συσχεθῆναι καὶ κρατηθῆναι ἰππίαν ἰοκρήτην ἀπὸ τοῦ γιालοῦ τοῦ δένου μέλλει δὲ δοῦναι ἡ γῆ δυσωδίαν πολλὴν ἀπὸ τῶν σωμάτων τῶν ἀνθρώπων, τὸν δὲ γιालὸν οἱ ἀρματοφόροι ἐξέλθουσι καὶ θρηνήσουσι μεγάλως καὶ τὸ πᾶν ἔχει φόβον μέγαν καθὼς Δανιὴλ ἐδήλωσεν.

Γ'.¹¹

Cod. Athoniensis Iberensis 686, 8.

Οὐαὶ καὶ σὺ Κρήτη ὅταν σὲ παχνίσουν ἐν τῷ λιμένι τοῦ Χάνδα-

¹⁰) Graux Ch., Rapport sur les manuscrits grecs de Copenhague. «Archives des missions scientifiques et litteraires» 3, 6, 1880, 219. Τὸ ἐνταῦθα δημοσιευόμενον κείμενον ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ δεύτερον μέρος τῆς σελίδος 4 verso τοῦ κώδικος Ἀγ. Θεοδ. καὶ πρὸς διάφορα σημεῖα τῶν εἰς σελίδας 59 recto καὶ 84 recto τοῦ Κλόντζα. Τὸ κείμενον ἐκδίδεται ἐδῶ ἐπὶ τῆ βάσει φωτογραφίας, εὐγενῶς παραχωρηθείσης ὑπὸ τῆς διευθύνσεως τοῦ τμήματος χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης Κοπεγχάγης.

¹¹) Λάμπρου Σπυρ., Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων. 2, Cambridge 1900, 203. Τὸ κείμενον ἐκδίδεται ἐδῶ ἐπὶ τῆ βάσει δύο ἀντιγράφων ἀνεξαρτήτου τοῦ ἐνὸς πρὸς τὸ ἄλλο, εὐγενῶς παραχωρηθέντων χάριν τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν» ὑπὸ τοῦ βιβλιοθηκαρίου τῆς μονῆς Ἰβήρων καὶ τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Καρακάλλου Παύλου. Ὁ χρησμός εἰς τὸν κώδικα αὐτὸν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τμήμα τοῦ Cod. 2148 τῆς Κοπεγχάγης καὶ 59 recto τοῦ Κλόντζα.

κος. Μέλλει νὰ ἀνέβη νὰ δέση τοὺς ἰσχυροὺς ὄλους· ἐκφοβήση καὶ συστείλῃ τοῦ τόπου τὰ κατοικούμενα καὶ καταναλώσῃ τὸν λαόν. Καὶ ἡ γῆ βοήσῃ θεέ μου, θεέ μου, ἐγκατέλιπες Κρήτη τῇ Βρετανίας, κερδάνει καὶ τύπτει. Οἱ δὲ ἄνδρες τοῦ Μιλόλακος δρᾶμονται μετ' ἄρμάτων δυνατῶν. ὦ, φεῦγε ἐκ τοῦ πολέμου τούτου καὶ τῆς βλάβης τῆς γενομένης. Καὶ τῷ τύξαντι τυξάνη Κρήτη ἀπὸ τοῦ αἰγιαλοῦ καὶ ἡ γῆ βρωμήσῃ ἀπὸ τὰ κορμῖα καὶ τὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων. Τοῦ δὲ γιαλοῦ οἱ ἄρματωμένοι θέλουν ἔλθει καὶ θρηνήσουσι μέγας καὶ τῷ πᾶν ἔχει φόβον μέγαν καθὼς Δανιὴλ ἐδήλωσεν ὁ προφήτης. Καὶ τότε ἔρχεται βασιλεὺς ὀρθόδοξος.

Δ'.¹²

Palermo I. E. 8. fol. 8v (saec. XVI).

Χρησμός Δανιὴλ περὶ τῆς ἐπιαλόφου καὶ περὶ τῆς νήσου Κρήτης καὶ ἐτέρων καὶ τί ἐστὶ τὸ μέλλον αὐτῶν.

... Καὶ ἡ νῆσος Κρήτη τὴν ῥάχιν αὐτῆς ὑποδείκνυσι, τουτέστιν εἰς φυγὴν τραπήσεται καὶ αὐτὴ ἐκ νοτίου μέρους ἀναφραγήσεται, καὶ τὸ ἔθνος περιπατήσῃ, καὶ πρὸ τούτου τὰ παράλια αὐτῆς, οὐαί· εἶτα εἰσοδεύσει τὸ ἔθνος, καὶ οὐαί σοι Κόφρινα καὶ Ἀκούφια καὶ καταδρομὴ κύκλω καὶ ἐπιτομὴ μέσον καὶ εἰς τρία μερισθήσεται, τὸ ἐν μέρος διὰ ξίφους, τὸ ἕτερον εἰς αἰχμαλωσίαν καὶ τὸ ἄλλο ἐν ταύτῃ μενεῖ· πλὴν δέ, μόλις τὸ τυχόμενον κεκρουμένον ἐν ὄρεσι καὶ σπηλαίοις καὶ ταῖς ὀπαῖς αὐτῆς καὶ αἱματοχυσίαι πολλαὶ γενήσονται ἐπὶ τοῦ Χάνδακος καὶ οὐαί ἐπὶ τοὺς μεγασιάνους αὐτῆς καὶ αἱ ἐκκλησίαι αὐτῆς ἀργαὶ ἔσονται ἕως τριῶν· καὶ ἐκ μέσου καιροῦ τῶν δεινῶν ἐπέκεινα ὁ κοιμώμενος ὄφεις ἐγεροθήσεται καὶ τὸν Ἰσμαῆλ πατάξει καὶ ἐκδίκησιν πολλὴν ποιήσῃ τῶν ρωμαίων καὶ ἀρμάδα τότε πολλὴ καὶ δύναμις τῶν Ρωμαίων ἔσεται ὥστε αὐτόν τὸν Ἰσμαῆλ ἐκθροήσῃ καὶ ὁ φόβος τῶν Ρωμαίων ἐπὶ τοὺς Ἰσμαηλίτας κατοικήσῃ καὶ ὁ Ἰσμαῆλ φοιῆξῃ καὶ φευξεῖται καὶ ἐπὶ τὴν Ἀσίαν πόλιν προσελεύσεται ἵνα σωθῇ.

Οἱ ὡς ἄνω χρησμοὶ ἐκ τῶν κωδίκων τῆς Bodleian, τῆς Kongelige Bibliotek τῆς Κοπεγχάγης, τῆς μονῆς Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ τοῦ Παλέρμου, οἱ ἄλλοι ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ Κλόντζα, εἰς ὑπ' ἐμοῦ δημοσιευθεῖς παλαιότερον¹² ὡς καὶ οἱ δημοσιευθέντες ὑπὸ

¹²⁾ Τὸ κείμενον τοῦ κώδικος τοῦ Παλέρμου δημοσιεύεται ἐπὶ τῇ βάσει φωτογραφιῶν τὰς ὁποίας ἔθεσεν εὐγενῶς εἰς τὴν διάθεσίν μου ὁ καθηγητὴς κ. Ernst Kitzinger, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐκφράζω καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὰς εὐχαριστίας μου.

¹³⁾ «Κρητικά Χρονικά», 2, 1948, 540 ἐκ τοῦ κώδικος Oxon. Laud. gr. 52, f 83 recto.

τοῦ Βέη, ἀποτελοῦν ἐν ἰδιόρρυθμον σύνολον, ὄχι ἄνευ ἐνδιαφέροντος διὰ τὸν μελετῶντα τὰ τῆς νήσου. Οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει διὰ τὴν προέλευσίν των· οἱ χρησιμοὶ αὐτοί, οἱ ὅποιοι ἀναφέρονται εἰς τὰς ἐπικειμένας συμφορὰς τῆς νήσου ἐκ τῆς καταλήψεως τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἐγράφησαν πολὺ πρὸ τῆς καταλήψεως αὐτῆς τῷ 1645-1669. Ὁ Γεώργιος Κλόντζας τοὺς γνωρίζει ἤδη τὸ 1590 (δεκάτου ἕκτου αἰῶνος εἶναι καὶ οἱ τρεῖς κώδικες ἐξ ὧν ἐγένετο ἡ ἔκδοσις ὡς ἄνω, ἀρχῶν δὲ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος εἶναι καὶ ὁ κώδιξ ἐξ οὗ ἐγένετο ἡ ἔκδοσις ὑπὸ τοῦ Βέη). Συνεπῶς δὲν πρόκειται περὶ «*χρησῶν ἐκ τῶν ὑστέρων*», ἀλλὰ περὶ χρησῶν πραγματικῶν, ἡ ἀρχὴ τῶν ὁποίων, ὡς ἐγγυτέρα μελέτη των ἀποδεικνύει, ἀνάγεται εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν μεγάλων στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων τῶν Τούρκων ἐναντίον τῆς Κύπρου (1570-1571). Τοῦτο εἶναι προφανὲς ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ κώδικος τοῦ Κλόντζα, ὅπου οἱ χρησιμοὶ περὶ Κρήτης ἀναφέρονται ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ γεγονότα τῆς Κύπρου, ὡς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴν παράδοσιν εἰς τοὺς ἄλλους κώδικας, ἐνθα χρησιμοὶ περὶ Κύπρου καὶ χρησιμοὶ περὶ Κρήτης παρατίθενται ὁ εἰς ἐν συνεχείᾳ τοῦ ἄλλου.

Ὁ συσχετισμὸς τῶν γεγονότων τῆς Κύπρου πρὸς τὴν Κρήτην εἶναι προφανής: αἱ δυτικαὶ δυνάμεις προσεπάθησαν νὰ ὑπερασπίσουν τὴν Κύπρον χρησιμοποιοῦσαι ὡς ναυτικὴν βᾶσιν των κυρίως τὴν Κρήτην. Οἱ λιμένες Χάνδακος καὶ Σούδας ἦσαν τὰ κατ' ἐξοχὴν ὀρμητήρια τῶν ἠνωμένων ναυτικῶν δυνάμεων τῶν Χριστιανικῶν βασιλείων, οὕτω δὲ οἱ Κρηῖτες, ἡ νῆσος ἄλλως τῶν ὁποίων ὑπέστη τουρκικὴν ἐπιδρομὴν διαρκούσης ἔτι τῆς πολιορκίας τῆς Κύπρου, εἶχον τὴν δυνατότητα νὰ παρακολουθήσουν ἐκ τοῦ σύνεγγυς καὶ νὰ κατανοήσουν τὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν εἶχον καὶ δι' αὐτοὺς τοὺς ἰδίους αἱ καταβαλλόμεναι προσπάθειαι διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἀμύνης τῆς Κύπρου. Οἱ περὶ Κρήτης χρησιμοὶ δέον νὰ ἔχουν γραφῆ ἢ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πολιορκίας ἢ ἀμέσως ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἄλωσιν τῆς Κύπρου, ἀπηχοῦν δὲ κατὰ τρόπον ὠραῖον τὰ αἰσθήματα ἀγωνίας τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ καὶ ἀποτελοῦν χρήσιμον σχόλιον διὰ τὴν σκηνην μεταξὺ τοῦ Κρητικοῦ καὶ τοῦ Καραμανίτη «*ὀποῦχεν ὄχθηρητα πολλὴ μὲ τὸ νησι τῆς Κρήτης*» εἰς τὸν Ἐρωτόκριτον.

Περὶ τῆς πατρότητος τῶν χρησῶν αὐτῶν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῆ τίποτε θετικόν, πλὴν τοῦ ὅτι ἐκ τοῦ τίτλου «*Ὅρασις τινός γέροντος Δανιήλ*» δύναται ἐνδεχομένως νὰ θεωρηθῆ ὡς συγγραφεὺς των μοναχὸς τις ὀνομαζόμενος Δανιήλ¹⁴. Ἐπίσης τοπογραφικῶς εἶναι ἡ

¹⁴) Σημειωτέον ὅμως ὅτι ὁ εἰς σελίδα 84 recto τοῦ κώδικος Κλόντζα ἀναφερόμενος ὡς «*ὄρασις Δανιήλ*» χρησῶς ἀπὸ τὴν φράσιν «*εἰς τὴν ἄκραν τοῦ*

Δισέλιδος εικὼν παριστῶσα τὴν πόλιν τοῦ Χάνδακος ἐκ τοῦ κώδ. Κλόντζα, σ.132 ν. - 133 γ.

Εἰκ. 1.—Ὁλοσέλιδος εἰκὼν παριστῶσα τὸν λιμένα μετὰ τμήματος τῆς πόλεως Χάνδακος ἐκ τοῦ κώδ. Κλόντζα, σ 133 ν.

Εἰκ. 2.—Φωτοτυπία τῆς σ. 134 γ. τοῦ κώδ. Κλόντζα, περιεχοῦσης ἐγκώμιον τοῦ Μ. Καβάλη.

ἰδία ἀσάφεια; Ἡ μνεία τοῦ Κόφωνα προϋποθέτει τὴν περιοχὴν Ἡρακλείου, ἢ δὲ μνεία τοῦ Μελίλακος (Μέλικος)¹⁶ τὴν τῆς Κυδωνίας. Ἐν συνόψει δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι οἱ χρησμοὶ αὐτοὶ ἀπηχοῦν τὰ αἰσθήματα τῶν κατοίκων τῆς νήσου ἐν ὄψει τῶν γεγονότων εἰς τὴν Κύπρον, ἐγράφησαν ὑπὸ Κρητὸς τινος μοναχοῦ, συνεσωματώθησαν δὲ ἐνωρὶς εἰς τὸ πλῆθος τῶν χρησμῶν τῶν κυκλοφορούντων κατὰ τὸν 16. καὶ 17. αἰῶνα περὶ τῆς τύχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ἄλλων καιρίων περιοχῶν τῆς ἄλλοτε Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Ὅπως καὶ εἰς τοὺς περὶ τῶν ἄλλων περιοχῶν χρησμούς, οὕτω καὶ εἰς τοὺς περὶ Κρήτης κυριαρχεῖ ἡ προφητικὴ περιγραφὴ τῶν συμφορῶν—ὑποφαίνεται ὅμως καὶ ἡ ἐλπίς τῆς σωτηρίας: «*Οὐαί, οὐαί σοι Κρήτη πολιορκουμένη, ὅτι αἵματα πολλὰ χυθήσονται ὑπὲρ σοῦ καὶ ὁ λαός σου εἰς φυγὴν τραπήσεται καὶ ἐκκλησίαι σου ἐρημία ἐρημωθήσονται ἕως ἐνιαυτοὺς τρεῖς· τότε γὰρ ἔσται σοι χαρὰ καὶ ἀγαλλίασις καὶ εὐφρανθήσονται οἱ μεγιστάνοι σου οἱ ὀρθῶς βιοῦντες καὶ ὁ λαός σου πολὺς φανεῖ*». Σημειωθῆτω δὲ εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν συμφορῶν καὶ ἡ φράσις: «*Ὁ ἔστερημένος ζύμης ἄρτος πρᾶθήσεται τῷ τότε καιρῷ ἐν ἀργυρία ο'*» ἐκ τῆς ὁποίας γίνεται φανερόν ὅτι ὁ χρησμοδότης ὀρθόδοξος ὢν προβλέπει ὅτι θὰ εἶναι τόσον μεγάλη ἡ ἔλλειψις ἄρτου, ὥστε θὰ ἀναγκασθοῦν νὰ καταφύγουν εἰς τὰ ἄζυμα τῶν καθολικῶν, πληρώνοντες μάλιστα πολὺ ἀκριβά!

Κατόπιν τῶν παρατηρήσεων αὐτῶν, εἶναι σαφὲς ὅτι τὰ εἰς τὴν Κρήτην ἀφορῶντα τμήματα τοῦ κώδικος Κλόντζα ἀποτελοῦν εἰκονογραφημένην λαϊκοῦ χαρακτῆρος ἱστορίαν τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀλώσεως τῆς Κύπρου ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ἀναλυτικώτερον τὰ τμήματα ταῦτα ἔχουν ὡς ἐξῆς.

Σελὶς κώδικος 59 recto. Τὸ κείμενον τοῦ χρησμοῦ ἐδημοσιεύθη ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς μονῆς Ἀγίων Θεοδώρων ὑπὸ τοῦ Βέη· Εἰς Κλόντζαν ὅμως, ἐξ οὗ ἐκδίδεται ἐδῶ, εὐρίσκεται εἰς πολὺ καλυτέραν κατάστασιν.

Σελὶς 84 recto: Ὅμοίως.

Σελὶς 132 verso - 133 recto: Τὰ περὶ ἀφίξεως χριστιανικοῦ στόλου εἰς Κρήτην, τῆς ἐκεῖθεν ἀναχωρήσεώς του πρὸς προστασίαν τῆς Κύπρου καὶ τῆς ἐπιστροφῆς του καὶ πάλιν εἰς Κρήτην ἅμα τῇ ἀναγγελίᾳ τῆς ἀλώσεως τῆς Κύπρου ἀναφέρονται εἰς τὰ γεγονότα τῶν τελευταίων μηνῶν τοῦ 1570, ὅτε, κατόπιν περιπλόκων διπλωματικῶν δια-

κάμπου» καὶ πέραν εἰς τὸν κώδικα μονῆς Ἀγ. Θεοδ. ἀποδίδεται εἰς Λέοντα τὸν Σοφόν.

¹⁶) Περὶ Μέλικος (Μελίλακος) πρβλ. «Κρητικὰ Χρονικά» Β', 1948, 71 καὶ 540.

πραγματεύσεων μεταξύ τῶν διαφόρων χριστιανικῶν βασιλείων, ἰσχυρὰ ναυτική δύναμις ὀργανωθείσα ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Ἰσπανίας Φιλίππου τοῦ Β' τοῦ Πάπα Πίου τοῦ Ε' καὶ τῆς Βενετικῆς γερουσίας, ἀνεχώρησεν τὴν 17ην Σεπτεμβρίου ἐκ Κρήτης διὰ Κύπρον. Ἡ ναυτική αὕτη δύναμις ἀνέκρουσε πρῦμναν ἄπρακτος διὰ Κρήτην κατὰ τὰ τέλη τοῦ ἰδίου μηνὸς διότι ἐν πλῶ ἐγένετο γνωστὸν ὅτι κατελήφθη ἡ Λευκωσία. Ἡ εἰς τὸ κείμενον τοῦ Κλόντζα φράσις: «ὅταν ἤλθεν ἡ ἀρμάδα τοῦ ρυγὸς μὲ κάτεργα ξ μὲ τὸν τζενεράλ(ην) ντόρια κι' ἐστάθην» ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐν Κρήτη ἀφιξιν τῆς ὑπὸ τοῦ Φιλίππου τοῦ Β' ἀποσταλείσης ναυτικῆς δυνάμεως ὑπὸ τὸν Ἰωάννην Ἀνδρέαν Dogia. Ὁ παρεχόμενος ἐδῶ ἀριθμὸς 60 διὰ τὰ πλοῖα τοῦ Dogia, ἂν καὶ ὄχι ὀρθός, συμφωνεῖ πάντως μὲ πληροφορίας χρονογράφων τῆς ἐποχῆς τοῦ Κλόντζα¹⁶.

Σελὶς 133 verso: Ὁ Κλόντζας ὀρθῶς διαχωρίζει τὰ ἰσπανικὰ πλοῖα ἀπὸ τὰ τῶν ἄλλων χριστιανικῶν δυνάμεων· ὁ Dogia ἔφθασεν εἰς Χάνδακα τὴν 30ὴν Σεπτεμβρίου, τὰ δὲ ἄλλα πλοῖα τὴν 4ην Ὀκτωβρίου. Ἡ ἀναφερομένη ὑπὸ Κλόντζα θύελλα προεκάλεσεν καταστροφὰς εἰς τὰ πλοῖα τὰ εὔρεθέντα μεταξύ Σπιναλόγγας καὶ Σητείας, πλησίον τῆς Ντίας καὶ ἐν πλῶ πρὸς τὴν Σούδαν¹⁷.

Σελὶς 134 recto: Πρόκειται περὶ τοῦ Marino Cavalli, γενικοῦ προβλεπτοῦ εἰς Κρήτην κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Κυπριακοῦ πολέμου. Οἱ δύο χρησμοί, ὁμιλοῦντες ἀμφοτέρω περὶ ἐχθρικῆς ἐπιδρομῆς ἐναντίον τῆς νήσου, ὡς καὶ τὸ ἐπίγραμμα εἰς Μαρῆ Cavalli, ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐναντίον τῆν Κρήτης τουρκικὴν ἐπιδρομὴν διαρκοῦντος τοῦ πολέμου εἰς Κύπρον, περὶ ἧς ἴδε κατωτέρω. Αἱ σελίδες ἀπὸ 134 verso ἕως 137 recto περιεγράφησαν ὑπὸ τοῦ Λάμπρου, ὅστις ἐδημοσίευσεν καὶ τὴν εἰς 134 recto μικρογραφίαν περὶ τοῦ Ματθαίου Καλλέργη. Δύο ἄλλαι μικρογραφίαι, αἱ παριστῶσαι τὴν σαρκοφάγον τοῦ Ματθαίου Καλλέργη (135 recto) καὶ τὴν λιτανεῖαν τοῦ Corpo de Christo ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ Gerola. Τὰ κείμενα καὶ αἱ μικρογραφίαι εἰς τὰς σελίδας αὐτὰς ἀναφέρονται εἰς τὰς ἐναντίον τῆς Κρήτης ἐπιδρομὰς τοῦ τουρκικοῦ στόλου πρὸς ἀντιπερισπασμὸν τῶν χριστιανικῶν δυνάμεων, αἵτινες ἀναδιωργανοῦντο εἰς τὴν νῆσον διὰ νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἄμυναν τῆς Κύπρου. Κατὰ τὸν Κλόντζαν, ὁ τουρκικὸς στόλος προσήγγισεν εἰς Σούδαν, στρατεύματα δὲ τουρκικά, φθάσαντα εἰς Ρέθεμνος κατὰ τὴν 7. Ἰουνίου, ἡμέραν ἑορτασμοῦ ἐν τῇ νήσῳ τοῦ Corpus Christi, ἐπυρπόλησαν καὶ αὐτὸ καὶ ὅλας τὰς παραθαλασσίας ἐκεῖ περιοχὰς (ἔκαψε τὸ

¹⁶) Hill George, A history of Cyprus III, Cambridge 1948, 896-936.

¹⁷) Ἐνθ. ἀν. 935.

μάλιστα ὑπήκοος καὶ τῶν Γραικῶν τῆς νήσου Κρήτης συνήγορος», ὅτε ὁμως ἔφθασεν εἰς Ρέθεμνος (πρβλ. μικρογραφίαν 138 recto), ὁ τουρκικὸς στόλος καὶ στρατὸς εἶχον ἀναχωρήσει· μετ' ὀλίγας δὲ ἡμέρας ὁ Ματθαῖος Καλιέργης «διὰ φθόνον» ἐδολοφονήθη (135 recto). «Καὶ εἰς ἐκεῖνον τὸν ἴδιον καιρὸν τοῦ ἐμπρησμοῦ τῆς χώρας Ρεθύμνης καὶ τῆς Σούδας ἦτον δούκας εἰς τὸ κάστρον τῆς Κρήτης ὁ ἐκλαμπρώτατος ἀφέντης Πασκάλ Τζηγόνιας», διὰ τὸν ὁποῖον ὁ Κλόντζας ἀφιερώνει τὰς δύο ἀκολουθούς σελίδας, 136 recto καὶ verso, περιγραφείσας ὡς ἀνωτέρω ὑπὸ τοῦ Λάμπρου. Πρόκειται βεβαίως περὶ τοῦ δουκὸς τῆς Κρήτης Pasquale Cicogna, πολλαπλὰς παρασχόντος εἰς τὴν νῆσον ὑπηρεσίας. Ἀρχαιολογικῶς ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Κλόντζα διδομένη πληροφορία ὅτι «εἰς τὸ κομπλήρωμα τοῦ ρειζημέντου του τὸν ἐκάμασι τζενεράλε εἰς τὰ Χανία καὶ τόσα τὸ ἔκαμε τιμημένον τὸ φίτζιον ἐκεῖνο, ὅπου οἱ χανιότες εἰς τὸν μισεμόν του τὸν ἐκάμασι μαρμαρένιον καὶ ἔστεσάν τον διὰ μεμόριαν εἰς τὴν χώραν των». Τὰ περὶ Cicogna τελειώνουν εἰς 137 recto, ὅπου ἀπεικονίζεται ἡ ἀναχώρησις του ἀπὸ τὰ Χανιά διὰ τὴν Βενετίαν.

Ἡ ἐπὶ γενικοῦ προβλεπτοῦ τῆς νήσου Marino Cavalli καὶ δουκὸς Pasquale Cicogna γενομένη ἐπίθεσις τοῦ τουρκικοῦ στόλου ἐναντίον τῆς Κρήτης, ἡ περιγραφομένη ὡς ἀνωτέρω ὑπὸ τοῦ Κλόντζα, εἶναι γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλας πηγὰς· πρόκειται περὶ τῆς σπουδαιότερας ἐκ τῶν διεξαχθεισῶν ἐναντίον τῆς Κρήτης στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων ὑπὸ τῶν Τούρκων κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Κυπριακοῦ πολέμου. Μικρᾶς ἐκτάσεως ἀπόβασις ἐγένετο διὰ πρώτην φορὰν τὴν 20ὴν Αὐγούστου 1570, ὅτε ὁ τοῦρκος ναύαρχος Πιάλε Πασᾶ ἔστειλε εἰς τὴν νῆσον πέντε γαλέρες μὲ στρατὸν κυρίως διὰ περισυλλογὴν πληροφοριῶν. Δευτέρα ἀπόβασις ἐγένετο τὴν 15ην Σεπτεμβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους καὶ πάλιν διὰ τοὺς ἰδίους ὡς ἄνω λόγους. Ἡ ὑπὸ τοῦ Κλόντζα περιγραφομένη τρίτη κατὰ σειρὰν ἐγένετο τὴν 7ην Ἰουνίου 1571, καθ' ὃν χρόνον ὁ μὲν τουρκικὸς στρατὸς ἐπολιόρκει στενῶς τὴν Ἀμμόχωστον τῆς Κύπρου, ὁ δὲ στόλος τῶν χριστιανικῶν βασιλείων εὕρισκετο οὐσιαστικῶς διαλελυμένος λόγῳ τῶν ποικίλων ἀντιθέσεων μεταξὺ τῆς Ἰσπανικῆς αὐλῆς τῆς Παπικῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς Βενετικῆς Γερουσίας. Ἐναντίον τῆς Κρήτης ἐκινήθη ὀλόκληρος ὁ τουρκικὸς στόλος ὑπὸ ναύαρχον τὸν περίφημον Ἀλῆ Μουεζινζαδέ, μέρος δ' αὐτοῦ ἠγκυροβόλησεν εἰς Σούδαν, ἐνῶ σαράντα γαλέρες ἀπεβίβαζον ἀγῆματα εἰς διάφορα ἄλλα μέρη τῆς νήσου. Ἡ Κρήτη διεσώθη τότε ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τῶν ἐπιχειρήσεων εἰς Κύπρον, ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῆς ἀνυπακοῆς εἰς τὰς διαταγὰς τῆς Βενετικῆς Γερουσίας τοῦ ναύαρχου Nicolas Donato, ὅστις, ἀντὶ νὰ κατευθύνῃ τὸν στόλον καὶ τὰς ἐνισχύσεις του ἐκ Βενετίας εἰς Κύπρον,

ἠγκυροβόλησε τὰ πλοῖα του καὶ ἀπεβίβασε τοὺς ἄνδρας εἰς Κρήτην ¹⁸

Τῆς περιπετείας αὐτῆς ἀπήχησις εἶναι προφανῶς οἱ περὶ Κρήτης χρησιμοὶ καὶ τὴν ἰδίαν αὐτὴν περιπέτειαν ἀφηγεῖται μὲ τὰ χρονογραφικὰ σημειώματα καὶ τὰς μικρογραφίας του ὁ Γεώργιος Κλόντζας εἰς τὸν κώδικά του. Καὶ δὲν ὑπάρχει, νομίζω, ἀμφιβολία, ὅτι ἀπὸ τὴν ἰδίαν πεῖραν ἤντλησεν ὁ Βιτζέντζος Κορνάρος διὰ νὰ παρουσιάσῃ τὸν Κρητικόν, τὸν Κυπριώτην καὶ τὸν Καραμανίτην εἰς τὸ ἔργον του.

11

ΑΙ ΤΑΛΑΙΠΩΡΙΑΙ ΤΟΥ ΓΡΑΤΙΑΝΟΥ

Ἐκ τοῦ συμμίκτου περιεχομένου κώδικος τῆς Bodleian Library τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης Baroccianus Graecus 76 (15. αἰ-ῶνος) ἐδημοσιεύθη ὑπ' ἐμοῦ εἰς τὴν «Ἐπετηρίδα Βυζαντινῶν Σπουδῶν» ἀπολογία τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας γραφεῖσα ὑπὸ τύπον ὁμιλίας ἐν Κρήτῃ ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ¹. Ὁ κώδιξ αὐτὸς περιέχει καὶ ἄλλα κείμενα ἀναφερόμενα εἰς Κρήτην: εἰς σελ. 17 - 19 παρατίθενται διάφοροι πληροφοροὶ μυθολογικοῦ χαρακτῆρος, ἀφορῶσαι εἰς τὴν προῖστορίαν τῆς νήσου, εἰλημμένα ἐκ γνωστῶν ἀρχαίων πηγῶν. Εἰς σελ. 82ν ὑπάρχει τὸ δημοσιευθὲν ὑπὸ Legrand ἐπὶ τῇ βάσει ἄλλου κώδικος ἐπίγραμμα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη «πρὸς τινὰ Γεώργιον φοιτητὴν αὐτοῦ», εἰς τὰς σελ. 420 - 423 ὁ ἐπίσης γνωστὸς «Μιχαὴλ τοῦ Ἀποστόλη, Συμβουλευτικὸς λόγος πρὸς τὸν αὐτοῦ κηδεστήν, ὅτε εἰς δευτέρους ἀφίκετο γάμους, θυμωθέντα», εἰς σελ. 432ν - 434r ἡ βιογραφία τοῦ Ἐπιμενίδου ὑπὸ Διογένους τοῦ Λαερτίου καὶ εἰς σελ. 436 ὁ γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλους κώδικας κατάλογος διαφόρων ἀρχαίων Κρητῶν λογίων, συνταχθεὶς ἐπὶ τῇ βάσει γνωστῶν πηγῶν, ὡς ὁ Σουίδας.

Εἰς τὰς σελίδας 9 - 16ν τοῦ ἰδίου κώδικος ὑπάρχει ἐν ἐπιπλέον κείμενον συνδεόμενον πρὸς τὴν Κρήτην, τὸ περιεχόμενον τοῦ ὁποίου συνοψίζεται χαρακτηριστικῶς ὑπὸ τοῦ Coxe ὡς ἑξῆς: «*Gratiani cujusdam Graeculi, ut videtur, haud ita pridem ad ecclesiam Romanam converti, epistola ad Fantinum, archiepiscopum Cretensem, archiepiscopi erga se benevolentiam pristinam praedicantis*». Ἡ περι-

¹⁸) Ἐνθ. ἀν. 948.

¹) ΕΕΒΣ, 19 (1949), 235-244. Τὸ ἴδιον κείμενον τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη σώζεται καὶ εἰς ἄλλον αὐτόγραφον κώδικα, τὸν εἰς Βρυξέλλας 89 (11270-75). Πρβλ. O m o n t H., Catalogue des manuscrits grecs de la bibliothèque royale de Bruxelles, Gand 1885, 28 (σελίδωσις ἀνατύπου).